

Zofija BABICKIENĖ

Vilniaus universitetas

ATITRAUKTINIO KIRČIO PRIEG Aidės ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ KRETINGIŠKIŲ TARMĖJE

1. Tyrimo tikslas

Šiuo tyrimu siekiama tiksliau apibūdinti atitrauktinio kirčio priegaidžių prozodinius požymius. Dalykas aktualus dėl dviejų priežasčių: a) tradicinėje lietuvių dialektologijoje lingvistai labai susiaurina tikrąjį šių priegaidžių arealą; b) dabartinėje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje pastebima atitrauktinio kirčio priegaidžių niveliacijos tendencija.

2. Iš dalyko istorijos

Apie žemaičių kirčio atitraukimo dalykus pirmasis yra rašęs Antanas S a l y s (1933, 32–34; 1992, 43–46). Apskritai jo nuomone, kirtį atitraukiančiose žemaičių šnektose esančios net penkios priegaidės: trumpinė¹, tęstinė, laužtinė (pagrindinė) ir stumtinė („‘“) bei antrinė tęstinė („vidurinė“). Atitrauktinio kirčio stumtinė ir vidurinė antrinės priegaidės atsirandančios taip: vidurinė priegaidė atsiradusi atitraukus kirtį į tęstinę šaknį² (pvz., *rò.ŋkà* ‘ranka’), o stumtinė – į tvirtapradę (akūtinę) šaknį (*víeži’s* ‘vėžys’). A. Salio manymu, kirtis, atitrauktas į vadinamuosius žodžio šaknies skiemenis, esąs stipresnis už galūninį (senąjį) – šalutinį. Panašią išvadą daro Vladas Grinaveckis, kuris, kalbėdamas apie pajūrio žemaičių tarmę, teigia, „jeigu kirtis atitrauktas į tvirtagalę šaknį, tai jis gauna tęstinę (lk tvirtagalę) priegaidę, pvz., *ũ·žì* ‘ūži’, arba vidurinę (kuri yra tik trumpesnė tęstinė), pvz., *lã.ukã* ‘laukai’; jeigu kirtis atitrauktas į tvirtapradę šaknį, tai jis gauna stumtinę (lk tvirtapradę) priegaidę, pvz., *bá·ltà* ‘balta’“. (Grinaveckis 1973, 64). Trejopą atitrauktinio kirčio priegaidę (trumpinę, vidurinę ir tvirtapradę) Kretingos tarmėje ankstesniuose darbuose mini ir Juozas A l e k s a n d r a v i č i u s (1957, 100). Apie atitrauktinio kirčio priegaides šiaurinėse pajūrio žemaičių patarmėse gana smulkiai yra rašiusi Birutė R o k a i t ė (1961, 142–149).

¹ Dėl pasenusio termino „trumpinė priegaidė“ žr. G i r d e n i s, Ž u l y s 1967, 113–116; G i r d e n i s 2000, 161–165.

² Dialektologinėje literatūroje kirčio atitraukimas į šaknį yra vertinamas kaip „didelis netikslumas, kadangi kirčio atitraukimas į tam tikrą m o r f e m ą ir jo atitraukimas į tam tikrą s k i e m e n ė yra ne tos pačios prigimties reiškiniai“ (G i r d e n i s 2001, 433). Taigi kirtis gali būti traukiamas tik į tam tikrus skiemenis, o ne į morfemas.

Zigmas Zinkevičius, remdamasis vėlesniais J. Aleksandravičiaus stebėjimais, teigia, kad tiek akūtinio, tiek ir cirkumfleksinio ilgumo skiemenys Kretingos tarmėje esą tariami su ta pačia priegaide, – tačiau ji įvairuojanti tik dėl galūnės ilgumo (Zinkevičius 1966, 40). Bet jis neabejoja, kad atitrauktinio kirčio priegaidžių opozicija egzistuoja bent apie Salantus ir Mosėdį. Atitrauktinio kirčio priegaidės prieš trumpą ir prieš ilgą kirčiuotą galūnę bei kitais atvejais, remdamasi Sedos šnektos duomenimis ir instrumentiniais bei sociolingvistiniais metodais, detaliai ištyrė telšiškių patarmės areale Irena Mažulienė (1996, 47–105): ji pirmoji objektyviai parodė, kad atitrauktinio kirčio priegaidės gali skirtis ir telšiškių plote. Gana reguliariai dvejoją šio kirčio priegaidę dvigarsiuose žymi Aleksas Girdenis šiaurės žemaičių telšiškių patarmės tekstuose (Girdenis 1996, 97 ir kt.). Lina Murinienė ir Akmenėje randa dvejopas atitrauktinio kirčio priegaides, bet tik pačių senųjų informantų kalboje (Murinienė 2000, 177).

Taigi nuomonės dėl atitrauktinio kirčio priegaidžių priešpriešos egzistavimo plotų labai įvairuoja, todėl aktualu objektyviai patikrinti, kokia yra padėtis už „garsiojo“ Salantų ir Mosėdžio ploto.

3. Dėl tyrimo metodikos

Dvibalsiai bei dvigarsiai, turintys atitrauktinį kirtį, analizuoti šiose kretingiškių šnektos pozicijose:

- 1) prieš ilgą galinį skiemenį *láu* <kū·m> : *pláu* <kū·m>; *vėl* <kū·m> : *pėl* <kū·m>...
- 2) prieš trumpą skiemenį: *klòi* <kèlēs> : *pòi* <kèšnūs>, *pòu* <dèlūs> : *kòu* <dèlūs>...

Tyrimas atliktas Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijoje. Beveik visi įrašai daryti garsų analizės programa COOL EDIT PRO su kryptiniu dinaminiu mikrofonu SONY F-V310; beveik visi eksperimentui reikalingi sakiniai rašyti tiesiai į kompiuterio atmintį. Daugiausia medžiagos eksperimentams imta iš autorės gimtųjų Kulių apylinkės. Tyrimui buvo analizuoti keturių diktorių moterų duomenys: Elenos Jucienės, 50 m., Zofijos Liaudinskienės, 83 m., Anicetos Liutikienės, 73 m., Virginijos Žvinklienės, 71 m., nuolat gyvenančių Plungės rajone, Kulių apylinkėje. Tyrimui talkino vienas 20 m. informantas Audrius Šilgalis, gimęs ir visą laiką gyvenęs Kartenoje. Informantai skaitė trumpus aiškios reikšmės, panašaus ritmo sakinius, kurių viduryje buvo žodžiai su tiriamuoju tautosilabiniu junginiu ar dvibalsiu pvz.: *tòrò vèrtu·m boiū*; *tòrò pèlku·m šu·lu*; *tòrò darbu·m tata*; *bejau vargu·m tata*; *tòrò nertu·m tata*; *tòrò pèrktu·m kaušu*; *verdò maltu·m žėrñu*... Iškarpyti tiriamieji segmentai analizuoti Amsterdamo universiteto mokslininkų Paulio Boersmos ir Davido Weeninko sukurtu garsų analizės kompiuterinių programų pakečiu PRAAT 4.0.45. Šiomis programomis matuota garsų trukmė (ms), tono skaitmeninės

reikšmės (ht) ir intensyvumas (dB). Toliau duomenys analizuojami Alekso Girdenio sukurta kompiuterine programa STUDENT.PAS bei plačiai žinomą EXCELIU (2002 versija). Plačiau apie eksperimentavimo metodiką žr.: Murinienė 2000, 9; Bacevičiūtė 2001, 10.

Kaip rodo ankstesni tyrimai, priegaidžių tonas, intensyvumas bei trukmė yra vieni ryškiausių balsių bei dvibalsių kokybinių požymių bei indikatorių, todėl pirmiausia ir remiamasi jų analizės rezultatais.

4. Rezultatai ir jų aptarimas

4.1. Priegaidės prieš ilgą galūnę ar skiemenį

Dvigarsių tono viršūnės statistinių vertinimų rezultatai matyti 1 lentelėje. Šioje lentelėje, taip pat ir 2 lentelėje santykinė reikšmė gaunama absoliučią tono (taip pat ir intensyvumo) viršūnės padėties reikšmę padalijus iš vidurkio ir padauginus iš 100.

1 lentelė. Dvigarsių tono viršūnės padėtis³

Nr.	Pavyzdžiai	<i>n</i>	$\bar{x} \pm s$ (%)	<i>v</i> (%)	95% pasykl. int. (%)	$t \geq t_{\alpha}$
1.	<i>d<ár>bũ·m</i>	61	25,7 ± 23,7	92,1	19,7 ÷ 31,8	4,92 > 3,39
2.	<i>v<ár>gũ·m</i>	48	51,9 ± 31,8	61,2	42,6 ÷ 61,0	
3.	<i>m<ál>tũ·m</i>	70	28,2 ± 23,8	84,7	22,5 ÷ 33,8	5,53 > 3,37
4.	<i>k<ál>tũ·m</i>	56	54,8 ± 30,3	55,3	46,7 ÷ 62,9	

Kaip matyti iš 1 lentelės, akūtnių dvigarsių atitrauktinės priegaidės tono viršūnės padėtimi akivaizdžiai skiriasi nuo cirkumfleksinių dvigarsių priegaidžių: pasikliaujamieji intervalai nesusikerta, o Studento kriterijaus reikšmė ryškiai viršija kritinę net didžiausią ($P < 0,001$) tikimybės reikšmę, plg. 1 ir 2, 3 ir 4 pozicijas. Skirtumas išlieka ir lyginant santykinės laiko reikšmes: akūtnių dvigarsių tono viršūnė pasirodo anksčiau (maždaug pirmajame dvigarsio ketvirtyje), o cirkumfleksinių – vėliau (apie garso vidurį).

2 lentelė. Dvigarsių intensyvumo viršūnės padėtis

Nr.	Pavyzdžiai	<i>n</i>	$\bar{x} \pm s$ (%)	<i>v</i> (%)	95% pasykl. int. (%)	$t \geq t_{\alpha}$
1.	<i>d<ár>bũ·m</i>	63	28,0 ± 16,11	59,5	23,02 ÷ 31,14	2,36 > 1,98
2.	<i>v<ár>gũ·m</i>	55	34,8 ± 19,2	55,3	29,55 ÷ 39,94	
3.	<i>m<ál>tũ·m</i>	72	28,6 ± 16,0	56,0	24,86 ÷ 32,39	3,06 > 2,85
4.	<i>k<ál>tũ·m</i>	66	38,05 ± 20,07	52,8	33,11 ÷ 42,98	

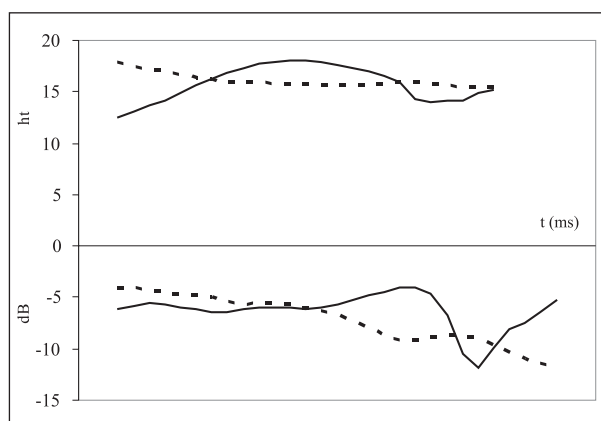
³ Šioje ir kitose statistinių vertinimų lentelėse vartojamų simbolių reikšmės: *n* – matavimų skaičius; \bar{x} – aritmetinis vidurkis; *s* – standartinis nuokrypis; *v* – variacijos koeficientas; *pasykl. int.* – 95 % pasikliaujamasis intervalas; *t* – apskaičiuota Studento kriterijaus reikšmė; t_{α} – kritinė Studento kriterijaus reikšmė.

Lyginamų priegaidžių garsų ištarimo intensyvumo viršūnės pasirodymo laikas rodo teigiamus rezultatus, tik 1 ir 2 bandymo atveju tvirtapradžių ir tvirtagalių dvigarsių intensyvumų maksimumų skirtumas (čia, kaip jau buvo minėta, taip pat pateikiamos santykinės reikšmės) kiek blankesnis – pasikliaujamieji intervalai šiek tiek dengia vienas kitą, o Studento kriterijaus reikšmė didesnė už 95 % tikimybės reikšmę. 3 ir 4 bandymų rezultatai rodo ryškesnį skirtumą – įsidėmėtini nesusikertą pasikliaujamieji intervalai⁴.

3 lentelė. Viso dvigarsio dėmenų trukmė

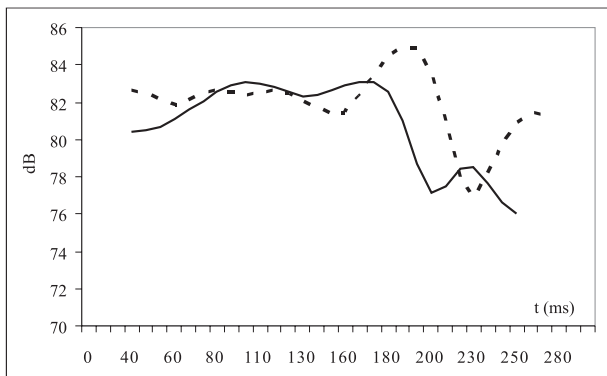
Nr.	Pavyzdžiai	<i>n</i>	$\bar{x} \pm s$ (ms)	<i>v</i> (%)	95% pasikl. int. (ms)	$t_p > (<) t_\alpha$
1.	<i>d<ár>bũ·m</i>	74	274,5 ± 66,3	24,2	259,1 ÷ 289,9	0,56 < 1,98
2.	<i>v<ár>gũ·m</i>	43	268,0 ± 48,2	18,0	253,1 ÷ 282,8	
3.	<i>m<ál>tũ·m</i>	33	227,2 ± 61,4	27,0	205,5 ÷ 249,0	0,32 < 2,01
4.	<i>k<ál>tũ·m</i>	19	222,4 ± 29,9	13,4	208,0 ÷ 236,8	

Palyginę trukmę atitrauktinio kirčio skiemenyse prieš ilgą galūnę, matome, kad abiem atvejais skirtumai statistiškai nereikšmingi, – centrinės šiaurės žemaičių tarinės (Sedos arealo) prozodijos tyrimas taip pat rodo panašią tendenciją (Mažiulis 1996, 96). Trukmė, matyt, nėra svarbus atitrauktinio kirčio priegaidžių skiriamasis požymis.

1 p a v. Dvigarsių *d<ár>bũ·m* (—), *sp<ál>vũ·m* (----) pagrindinis tonas ir intensyvumas

⁴ Veikiausiai taip atsitiko todėl, kad, įrašant pirmųjų dviejų tipų pavyzdžius, intonacija gerokai svyravo. Antruoju atveju (informantės V. Žvinklienės įskaityti pavyzdžiai Kuliuose) geriau išlaikyta tvirta konstatuojamoji intonacija.

2 p av. Dvigarsių $v\langle \acute{e}r \rangle t\ddot{u}m$ (—), $p\langle \acute{e}r \rangle kt\ddot{u}m$ (----) intensyvumas

Atitrauktinio kirčio akūto ir cirkumflekso skirtumus gerai rodo daugelis pagrindinio tono bei intensyvumo kreivių (žr. 1 ir 2 pav.). Didžiausią tvirtapradžių ir tvirtagalių dvigarsių pagrindinio tono skirtumą matome 1 pav., kur cirkumflekso kreivė yra daug tolydesnė, palengva krintanti, o akūto kreivė gerokai dinamiškesnė: segmento tarimo pradžioje ji kylanti, o segmento tarimo antroje dalyje staigiai krinta. Akūtinio dvigarsio tonas yra gerokai tolydesnis: per visą segmento tarimą yra kylantis, tik pačioje pabaigoje – krinta. 2 paveikslėlyje matome ryškių akūtinio ir cirkumfleksinio dvigarsio intensyvumo kreivių skirtumų. Cirkumfleksinio dvigarsio intensyvumo kreivė visą segmento tarimo laiką ir ypač pačioje tarimo pabaigoje staiga kyla. Tvirtapradžiškai tariamo garso intensyvumo diapazonas antroje segmento tarimo dalyje yra akivaizdžiai krintantis. Dar aiškiau tai matyti iš pagrindinio tono kreivių.

4.2. Priegaidės prieš trumpą skiemenį

Norint patikrinti, ar aptariamąsios priegaidės skiriamos prieš trumpą skiemenį, buvo atliktas eksperimentas (apie metodiką žr. pradžioje). Eksperimento rezultatai pateikti 4 lentelėje, kur buvo skaičiuojamas tono maksimumo laikas.

4 l e n t e l ė. Dvibalsių tono viršūnės padėtis (diktorius JK)

Nr.	Pavyzdžiai	n	$\bar{x} \pm s$ (ms)	v (%)	95% pasikl. int. (ms)	$t \geq t_a$
1.	$kl\langle \acute{o}i \rangle kel\acute{s}$	35	$135,3 \pm 27,2$	20,01	$125,97 \div 144,66$	$3,56 > 3,45$
2.	$p\langle \acute{o}i \rangle ke\acute{s}\eta\grave{u}s$	30	$160,0 \pm 26,3$	16,6	$149,24 \div 168,9$	

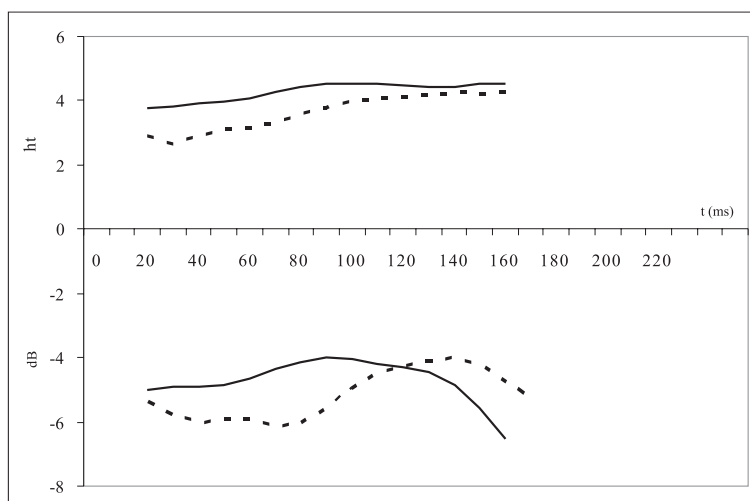
Kaip matyti iš 4 lentelės, akūtinių ir cirkumfleksinių dvigarsių tono viršūnės pasirodymo laikas statistiškai reikšmingas: 95% pasikliaujamieji intervalai nedengia

vienas kito, o Studento kriterijaus reikšmė yra didesnė už kritinę 99,9% tikimybės reikšmę. Šio rezultato patikimumą patvirtina ir statistiniai trukmės rodikliai (5 lentelė): pasikliaujamieji intervalai nesusikerta, o Studento kriterijaus reikšmė viršija kritinę tikimybės reikšmę. Vadinasi, trukmė yra svarbus kiekybinis požymis, kuris aiškiai rodo atitrauktinio kirčio akūto ir cirkumflekso skirtumus prieš trumpą galūnę kretingiškių patarmėje.

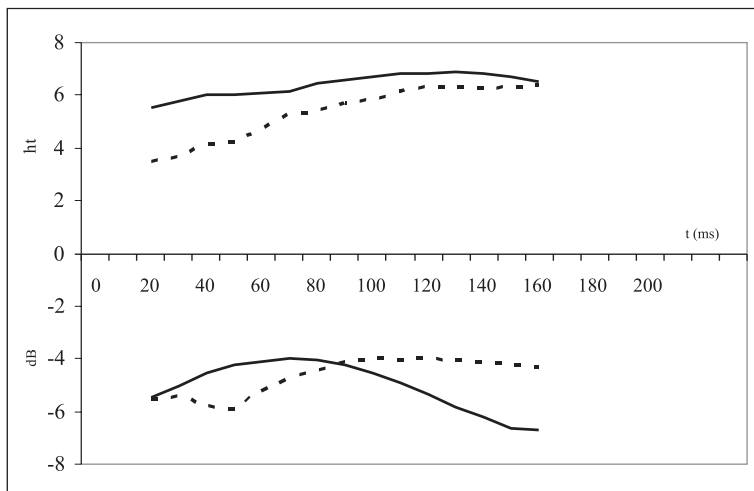
5 lentelė. Dvibalsių trukmė (JK)

Nr.	Pavyzdžiai	n	$\bar{x} \pm s$ (ms)	v (%)	95% pasikl. int. (ms)	$t \geq t_\alpha$
1.	<i>kl<ói>kelės</i>	35	193,6 ± 24,0	12,4	185,38 ÷ 201,88	3,36 > 2,91
2.	<i>p<õi>kesn'ūs</i>	30	215,7 ± 28,8	13,4	204,91 ÷ 226,42	

Tiriami atitrauktinio kirčio akūto ir cirkumflekso skirtumai matyti iš pagrindinio tono bei intensyvumo kreivių (žr. 3 ir 4 pav.) Akūto tono kreivės yra lygesnės, tolydesnės, kilimo diapazonas visiškai nežymus, o cirkumfleksui būdingas ryškesnis kilimo diapazonas. Atitrauktinio kirčio priegaidės skiriasi ir intensyvumo kreivių dinamika: iš abiejų paveikslėlių matyti, kad dvibalsių tarimo pradžioje akūto intensyvumas yra didesnis, o cirkumflekso – mažesnis, o garsų tarimo antroje dalyje akūto intensyvumas yra žymiai mažesnis, o cirkumflekso – gerokai didesnis.

3 pav. Dvibalsių *š<áu>kštėlūs* (—), *s<áu>sėšnūs* (- - -) pagrindinis tonas ir intensyvumas

4 p a v. Dvibalsių $p<ėi>tėlūs$ (---), $p<ėi>nėlūs$ (—) pagrindinis tonas ir intensyvumas

5. Svarbesnės išvados

Tyrimas rodo, kad atitrauktinio kirčio priegaidės tikrai skiriasi ne tik Salantų–Mosėdžio areale, bet gana toli nuo tų vietų, – ko gero visame šiaurės žemaičių kretingiškių plote.

Eksperimentiniai duomenys parodė, kad atitrauktinio kirčio akūtinės ir cirkumfleksinės prigimties priegaidės šiaurės žemaičių kretingiškių patarmėje labiausiai skiriasi tono ir intensyvumo požymiais⁵.

ON THE RETRACTED SYLLABLE ACCENT IN THE NORTH-ŽEMAITIAN DIALECT OF KRETINGA

Summary

There are different opinions about the retracted syllable accent in the Lithuanian dialects. The purpose of this paper is to describe the prosodic features of the retracted syllable accent in the North-Žemaitian dialect of Kretinga in more detail. It is important because of the following two main reasons: the area of the retracted syllable accent tends to be described as being much smaller in traditional

⁵ Baigdamą jaučiu malonią pareigą nuoširdžiai padėkoti Lietuvos Mokslų akademijos nariui korespondentui prof. habil. dr. Aleksui Girdeniui už patarimus ir pastabas, rengiant šį straipsnį spaudai. Taip pat esu dėkinga VU Kompiuterių centro inžinieriui Rimantui Dedoniui už techninę pagalbą.

Lithuanian dialectology; and the tendency of the retracted syllable accent to be levelled in the present dialect of the North-Žemaitian dialect of Kretinga. The research was carried out with the help of a computer-based programme PRAAT 4.0.45, and the results were evaluated statistically.

The results of the investigation show that retracted syllable accents obviously differ not only in the area of Mosėdis–Salantai but also quite far from those areas, viz. in fact in all the areas of the North-Žemaitian dialect of Kretinga. The research demonstrates that the acute and circumflex retracted syllable accents in the North-Žemaitian dialect of Kretinga differ mainly in fundamental frequency and intensity.

LITERATŪRA

- Aleksandravičius J., 1957, Kirtis ir priegaidė Kretingos tarmėje, – LKK I 97–107.
- Bacevičiūtė R., 2001, Šakių šnektos fonologinė sistema: Prozodija ir vokalizmas (Humanit. m. dr. disert.), Vilnius, VPU.
- Girdenis A., V. Žulys, 1967, „Trumpinė priegaidė“?, – Klb XV 113–116 (= Girdenis A., 2000, Kalbotyros darbai, I, Vilnius, 161–165).
- Girdenis A., 1996, Taip šneka tirkšliškiai: Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais, Vilnius.
- Girdenis A., 2001, [rec.] A. Salys, Raštai, IV. Lietuvių kalbos tarmės, Roma, 1992, – A. Girdenis, Kalbotyros darbai, III, Vilnius, 420–441.
- Grinaveckis V., 1973, Žemaičių tarmių istorija, Vilnius.
- Mažiulienė I., 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas, – Klb XLV (1) 30–115.
- Muriniene L., 2000, Akmenės šnektos fonologinė sistema: Vokalizmas ir prozodija (Humanit. m. dr. disert.), Vilnius, VU.
- Rokaitė B., 1961, Kai kurie nauji žemaičių dounininkų tarmių fonetikos dalykai, – LKK IV 141–155.
- Salys A., 1933, Kelios pastabos tarmių istorijai, – APh IV 21–34.
- Salys A., 1992, Lietuvių kalbos tarmės (su žemėlapiu). Vytauto Didžiojo universitete skaityto kurso santrauka. Pataisytas ir papildytas leidimas, – Idem, Raštai, IV, Roma.
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.